

Mirko Grlica, viši kustos – istoričar

STANOVNIŠTVO SUBOTICE 1867 – 1914. GODINE

U poslednjim decenijama 19. i početkom 20. veka Subotica je potpuno izmenila lik ogromnog panonskog sela. Trošne i stare prizemne kuće, pokrivene trskom, zamenile su moderne porodične kuće ili spratne najamne palate i javni objekti. Prašnjave ili blatnjave ulice se popločavaju ili asfaltiraju, a za pešake se grade trotoari. Iste te ulice će dobiti prijatniji izgled zbog zasadenih drvoreda, ali i škiljave svetlosti noćnih lampi koje su ipak razbijale totalni mrak. Na trgovima su uređivane cvetne leje i travnate površine. Da bi se stanovništvo snabdelo kvalitetnom pijaćom vodom bušeni su bunari, za potrebe gradskog saobraćaja ulicama Subotice krenuo je električni tramvaj, na Paliću je izgrađeno kupalište za odmor svih Subotičana...

Dug bi bio spisak kada bismo nabrajali sve promene koje su se desile u životu Subotičana. Možda je još važnije da su se izmenili oni sami. Na mesto stare zemljoposedničke aristokratije, koja je vekovima, gotovo po inerciji, upravljala gradom, pojavilo se u drugoj polovini 19. veka građanstvo, društveni sloj sa znatno širim horizontima, otvoren za novosti, spreman da uči, putuje, usvaja, reskira. Pre svega njima, kao i potražnji za poljoprivrednim proizvodima, Subotica ima da zahvali svoj strelovit razvoj. Sve je bilo izmenjeno za tridesetak godina – i izgled grada i ljudi.

Bez obzira na nesumnjiv značaj, ovaj period istorije grada gotovo da je neistražen. Ištvan Ivanji, autor dvotomne monografije Subotice, okončao je pisanje druge knjige subotičke istorije kada je pomenuti proces tek počinjao. Posle njega nije se javio ni jedan autor spreman i kvalifikovan da se uhvati u koštac sa pisanjem istorije grada. Bilo je nekoliko pojedinačnih pokušaja parcijalnih istraživanja određenih problema, ali oblast koju ćemo pokušati rasvetliti nije ni dotaknuta.

Razlog za to je i nekompletnost glavnih izvora u vojvođanskim institucijama kulture. Dva izuzetna statistička časopisa *Magyar Statisztikai Évkönyv* i *Magyar Statisztikai Közlemények* nisu na žalost istraživača sačuvana u kompletu ni u Biblioteci Matice Srpske, niti u subotičkoj Gradskoj biblioteci. Komplet se ne može sastaviti ni kad se spoje časopisi iz ove dve institucije i iz biblioteke Muzeja Vojvodine. Za komplet se mora putovati u Budimpeštu, u Šečenjijevu biblioteku, što smo i učinili, ali ne dovoljno dugo, tako da su neke

godine i za neke podatke ostale nepokrivene. Istražen je, ipak, dovoljno veliki procenat materijala za validno zaključivanje o procesima koji su se odvijali.

Svesni smo da se društveni procesi ne mogu objasniti samo statističkim brojkama, da na njih same utiču i drugi faktori, ali se od nečega u istraživanju ovog problema moralo poći. Evo dakle podataka i pokušaja da se oni objasne i protumače.

Broj stanovnika

Za razliku od gotovo svih većih mesta Bačke, Subotičani su revolucionarne događaje 1848-1849. godine proživeli bez znatnijih posledica. Grad je bio udaljen od direktnih ratnih sukoba, a i ljudski potencijal je ostao sačuvan, jer je tek poneki Subotičanin stradao u oružanim sukobima. Dok su drugi gradovi u okolini dugo vidali rane od posledica ratnih razaranja, u Subotici je počeo kontinuirani rast, kako ekonomski, tako i populacijski.

U prve dve decenije posle revolucije (1850 - 1870) broj stanovnika povećao se za 18%, tako da je 1870. godine zvanična državna statistika zabeležila 56.816 žitelja Subotice¹. Po tome je bila jedan od najvećih gradova Ugarske, odmah iza Budimpešte (270.685) i Segedina (71.022), a ispred, recimo jednog Požuna (46.540).² Da bi podaci koje ćemo u ovom radu izneti za Suboticu bili relevantno tretirani, poredićemo ih i sa ostalim naseljima koja su bila u istom pravnom položaju, dakle slobodnim kraljevskim gradovima, u okolini. Po broju stanovnika iz 1870. godine Sombor, Novi Sad i Baja znatno zaostaju za Suboticom.

Tabela br. 1. Broj stanovnika Subotice, okolnih gradova i Budimpešte 1850 - 1910. godine.³

	Subotica	Baja	Novi Sad	Sombor	Segedin	Budimpešta
1850	48.126	14.031	10.007	21.601	50.244	156.560
1870	56.816	18.110	19.303	24.276	71.022	270.685
1880	59.127	18.408	19.352	23.935	76.101	360.551
1890	72.737	19.485	24.717	26.435	85.569	491.938
1900	81.464	20.065	28.763	29.036	100.270	716.476
1910	93.232	20.708	33.089	30.039	115.306	863.735
1870 - 1910	+ 64,09%	+ 14,34%	+71,42%	+ 23,74%	+ 62,35%	+ 319%

¹ Da bi se dobila objektivna slika o sadržaju svih podataka o Subotici u ovom radu, recimo da se oni odnose na ogromnu teritoriju slobodnog kraljevskog grada Subotice (Maria Theresiopolis, Szabadka), koja je pored gradske teritorije u današnjem smislu, obuhvatala dvanaest pustara oko grada i druga sasvim mala naselja. Orijentaciono se može smatrati da je samo polovina stanovništva živela na teritoriji grada, dok su preostali živeli na mnogobrojnim salašima na široj teritoriji grada.

² *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1875-ik évre, V. évfolyam, 1.füzet, Budapest 1878, 52-55, (u daljem tekstu: *MSE*).

³ Podaci o kretanju broja stanovnika u tabeli 1. preuzeti su iz sledećih izvora: *MSE*, 1875-ik évre, V. évfolyam, I. füzet, Budapest 1878, 52-55; *MSE*, 1879-ik évre, IX. évfolyam, I. füzet, Budapest 1881, 78-79; *MSE*, 1882-ik évre, XII. évfolyam, I. füzet, Budapest 1884, 92-95; *MSE*, 1889-ik évre, XIX. évfolyam, I. füzet, Budapest 1890, 108-109; *MSE*, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 18; *Magyar Statisztikai Közlemények*, 50 kötet, Budapest 1916, 64-65, (u daljem tekstu: *MSK*).

Sledeća decenija (1871 – 1880) će nekim gradskim sredinama (Subotica, Segedin), doneti znatno manje dinamičan rast broja stanovnika nego u prethodnim decenijama, u nekima (Baja, Novi Sad) veličina je stagnirala, a u Somboru je zabeleženo smanjenje broja žitelja. U svim sredinama glavni razlog za ove negativne populacijske tendencije je bila velika epidemija kolere 1872 - 1873. godine. U Subotici je od 56.323 žitelja obolelo je 1.561 osoba, što je činilo 2,77% populacije, a u 877 slučajeva bolest se završila tragičnim ishodom. Subotičani, koji su mnogim negativnim populacijskim kretanjima prednjačili u odnosu na okolne gradove, i ovoga puta su bili na „visini zadatka“: Novi Sad (70), Sombor (393) i Segedin (301) ukupno nisu imali umrlih od kolere kao u Subotici, u kojoj je borba sa opakom bolešću bila prilika i za lične i političke obračune.⁴

Od 1880. godine pa do Prvog svetskog rata sveobuhvatni popisi stanovništva obavljani su svakih deset godina. Njihovi rezultati svedoče o kontinuiranom rastu broja Subotičana između svakog popisa. Stanovništvo Subotice se između svakog popisa uvećavalo za 12–14%, a u periodu 1880–1890. godine uvećano je čak za 23%. Ukupan broj Subotičana u periodu između 1870. i 1910. godine uvećan je za 64,09%. Sličnu tendenciju beležili su podaci o broju žitelja u Novom Sadu (+71,42%) i Segedinu (+62,35%), dok su znatno drugačiji za Sombor (+23,74%) i Baju (14,34%). Znatno sporiji rast stanovništva Sombora i Baje, nekada značajnih dunavskih luka, i njihovo ostajanje na nivou varošica, tumačimo njihovom udaljenošću od glavnog privrednog pravca za južne delove Ugarske, od željezničke pruge Budimpešta – Subotica – Zemun. Budimpešta je, kao i u mnogim drugim stvarima, potpuno odudarala od ostalih delova Ugarske. Njeno stanovništvo je za pomenute četiri decenije uvećano za skoro 320%, te je metropola Ugarske postao veliki grad i u evropskim razmerama.

Prilikom svakog sledećeg državnog popisa stanovništva ugarski statističari su širili područje društvenog ispitivanja, tako da smo od popisa obavljenog 1910. godine u mogućnosti da posmatramo podatke o stanovništvu mikro društvenih sredina. Broj Subotičana koji su živeli na užem gradskom području, zajedno sa žiteljima Šandora, prigradskog naselja koje je početkom veka i administrativno pripojeno gradskoj celini, gotovo je identičan sa brojem onih Subotičana, koji su živeli na okolnim pustarama. U osam gradskih kvartova (krugova) i Šandoru živelo je 1910. godine 46.762 osoba, dok je na široj teritoriji grada živelo 46.470 stanovnika. Tek ako se ovako posmatraju često korišćeni podaci o Subotici kao trećem gradu po broju stanovnika u Ugarskoj, što u suštini i nije netačno, dobija se prava slika o sadržini tih brojki. Stanovništvo na pustarama, sem što je nekoliko puta godišnje dolazilo na subotičku pijacu da prodaje svoje proizvode ili u kupovinu, vrlo retko je boravilo na užem gradskom području i teško da se može nazvati gradskim stanovništvom. Po načinu života, posebno.

⁴ I. Pančić, Kolera u Subotici 1873. godine, Subotica 1991; MSÉ, 1873-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1874, 86.

U okvirima užeg gradskog područja najbrojnije je bilo stanovništvo u V kvartu (8.305), zatim u III (7.108), VI (6.472) i II (5.937). U ostalim kvartovima stanovalo je između 3.500 i 4.700 stanovnika, dok je najmanje žitelja imao Šadnor (danas: Aleksandrovo), svega 1.589. Od vangradskih sredina najbrojnije je bilo stanovništvo Tompe (6.392), dok su pustare Kelebija, Šebešić, Verušić, Ludaš i Tavankut brojale 4–5.000 duša. Sve ostale pustare su imale između 1.000 i 2.200 stanovnika, izuzimajući Palić (809), Istočne ugarnice (627) i Bucke (334).⁵

Stanovništvo Subotice raslo bi po još većoj stopi, da nije bilo izuzetno velike smrtnosti dece u predškolskom uzrastu.⁶ U 1875. godini, za koju su nam bili dostupni podaci za sva mesta u Ugarskoj, Subotica se po procentu dece umrle pre navršene pete godina života u ukupnom broju umrlih te godine, nalazila na nezavidnom drugom mestu sa 60,69%.⁸ Iz priložene tabele, sa podacima za Suboticu i okolne gradove, vidi se da je Subotica tokom celog perioda neslavni rekorder u ovom segmentu populacijskih kretanja. Iako se udeo dece u ukupnom broju umrlih konstantno smanjuje, u Subotici se do Prvog svetskog rata taj udeo neće spustiti ispod 50%. Doduše, toliko je početkom veka iznosio prosek na nivou Ugarske⁹, ali je za čuđenje tako velika stopa smrtnosti dece u jednoj od najrazvijenijih i najbogatijih gradskih sredina. Povećanje broja stanovnika, koje je unatoč velike smrtnosti beležila Subotica, može se zahvaliti činjenici da se svake godine rađalo 3.500–4.000 novih stanovnika grada.

Tabela br. 2. Procenat predškolske dece u ukupnom broju umrlih po pojedinim gradovima.⁷

	Subotica	Baja	Sombor	Novi Sad	Segedin
1882	63,65%	52,45%	56,12%	55,71%	55,33%
1892	58,37%	50,18%	43,58%	53,31%	52,23%
1902	54,79%	35,48%	39,04%	46,35%	51,10%
1912	51,50%	22,91%	45,25%	33,73%	42,30%

Pored nezdrave životne sredine (voda za piće lošeg kvaliteta, pesak u vazduhu koji su nosili vetrovi sa severa...), niskog stepena zdravstvene kulture, ovako velika smrtnost dece može se tumačiti i na religiji zasnovanom shvatanju da roditelji malo mogu pomoći deci. Takva razmišljanja dugo su se

⁵ MSK, 50. kötet, Budapest 1916, 539.

⁶ Podaci o udelu dece u ukupnom broju umrlih do 1900. godine odnose se na decu umrlu pre navršenih 5 godina, dok su posle 1900. godine statistički podaci beleženi za decu umrlu pre navršenih 7 godina.

⁷ Izvori za podatke iz tabele 2. su: MSÉ, 1882-ik évre, XII. évfolyam, I. füzet, Budapest 1884, 42-69; MSÉ, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 58; MSK, 7. füzet, Budapest 1905, 264; MSK, 50. füzet, Budapest 1916, 158 – 59.

⁸ Jedino je varošica Rust imala veći procenat dece u ukupnom broju umrlih. Neslavni rekord je iznosio je 75%, što je značilo da je te godine na troje umrle dece dolazio po jedna odrasla umrla osoba. (MSÉ, 1875 - ik évre, V. évfolyam, I. füzet, Budapest 1876, 27- 30.)

⁹ U ukupnom broju umrlih deca su 1900. godine činila 50,3%, 1901. godine 48,2%, a 1902. godine 50,7%. (MSK, 7. kötet, Budapest 1905, 61.)

zadržala u subotičkoj sredini. Bila su sublimirana u gotovo fatalističkoj konstataciji prilikom umiranja dece: „Bog dao, Bog uzeo!”

Tabela br. 3. Broj samoubistava u Subotici i okolnim gradovima 1906 – 1908. godine.¹⁰

	Subotica	Baja	Sombor	Novi Sad	Segedin
1906	15 (8)	5 (2)	3	9 (3)	42 (15)
1907	32 (11)	11 (4)	9 (1)	8 (1)	42 (11)
1908	28 (8)	6 (1)	6 (1)	13 (4)	40 (15)

Još jedan faktor uticao je bitnije na kretanje broja stanovnika u Subotici. Isto kao i danas, i pre jednog veka šire područje Subotice je bilo poznato po stanovnicima koji veoma lako podižu ruku na sebe u nemogućnosti da nađu izlaz sa svojim životnim problemima. Interesantno je da su se žene (podaci u zagrađama), koje su u mnogim stvarima bile obespravljene i marginalizovane u društvu, takođe imale problema pred kojima nisu nalazile rešenja. Iako su podaci za tri godine za koje smo uspeali pronaći u domaćim bibliotekama¹¹ nedovoljni za dalekosežnije zaključivanje, moguće je naslutiti da nema većih razlika između procenta samoubistava u gradskim sredinama sa većim brojem stanovništva (Segedin, Subotica) ili u varošicama sa 3-4 puta manjim brojem žitelja.

Nacionalna pripadnost

Popisi stanovništva u Austrougarskoj nisu poznavali odrednicu nacionalne pripadnosti u današnjem značenju te reči. Prema važećim zakonskim rešenjima svi stanovnici su smatrani pripadnicima mađarskog političkog naroda, ali su se unutar toga razlikovali po maternjem jeziku. U toj odrednici o maternjem jeziku možemo tražiti relativno pouzdane podatke o nacionalnoj pripadnosti, ali samo od 1880. godine, pošto popis stanovništva iz 1869. godine nije imao rubriku o maternjem jeziku stanovnika.

Razumevanje podataka o nacionalnoj strukturi stanovništva Subotice dodatno je komplikovalo različito unošenje podataka o Bunjevcima. Gotovo za svaki sledeći popis izdavano je novo uputstvo kome da se pripoje Bunjevci. Prilikom popisa 1880. godine slovensko stanovništvo (Bunjevci, Srbi, Hrvati) svrstani su svi u stanovništvo sa srpskohrvatskim maternjim jezikom. Deset godina kasnije Bunjevci su pripojeni Subotičanima sa srpskim maternjim jezikom, dok su žitelji kojima je hrvatski bio maternji, svrstani u zasebnu kategoriju. Bez obzira na insistiranje probuđenog, ali nikad do kraja definisanog bunjevačkog nacionalizma, ni popis stanovništva 1900. godine nije

¹⁰ MSK, 32.kötet, Budapest 1910, 758.

¹¹ Po pravilu nedostaju one sveske gde su podaci o populacionim kretanjima i u Biblioteci Matice Srpske i u Gradskoj biblioteci u Subotici.

uzeo u obzir jasno izraženu nacionalnu posebnost bunjevačkog stanovništva. Žitelji sa srpskim i hrvatskim maternjim jezikom su pobrojani kao zasebne kategorije, dok su oni koji su se izjasnili kao Bunjevci svrstani u kategoriju „ostali”. Ista situacija zadržana je i u posljednjem austrougarskom popisu stanovništva pred Prvi svetski rat, obavljenom 1910. godine.

Od stanovništva sa drugim maternjim jezicima pojašnjenja su nužna kod mađarskog jezika. U ovoj kategoriji žitelja je i određen broj Bunjevaca, kao i veći deo jevrejske zajednice, koji pod pritiskom mađarskog nacionalizma krajem 19. veka, takođe nisu izborili mogućnost za izražavanje nacionalne posebnosti. Drugi, pretpostavljamo manji deo subotičkih Jevreja, izražavao se da mu je maternji jezik nemački. Opadanje apsolutnog broja Nemaca, posle 1900. godine, a ne samo procenta u ukupnom broju stanovnika Subotice, ilustrativno govori o snažnom pritisku mađarskog nacionalizma i na drugi „konstitutivni” narod Monarhije.

Tabela br. 4. Stanovništvo Subotice prema maternjem jeziku 1880–1910. godine.¹²

	1880	1890	1900	1910	1880 – 1910
Mađari	31.481 (51,4%)	38.327 (52,7%)	46.262 (55,3%)	55.587 (58,8%)	+ 7,4%
Nemci	1543 (2,6%)	1898 (2,61%)	2140 (2,6%)	1913 (2 %)	- 0,6%
Slovaci	368 (0,6%)	473 (0,66%)	166 (0,22%)	100 (0,1%)	- 0,5%
Italijani	-	16 (0,02%)	6	60 (0,1%)	-
Ruteni	-	2	1	7 (0,01%)	-
Hrvati	27.861 (45,6%)	19 (0,03%)	26 (0,03%)	39 (0,04%)	
Srbi		31.824 (43,8%)	3459 (4,2%)	3514 (3,7%)	- 0,7% ¹³
Ostali	123 (0,2%)	175 (0,24%)	31.533 (37,7%)	33.390 (35,3%) ¹⁴	- 5,8% ¹⁵

I letimičan pogled na poslednju kolonu tabele br. 4 kazuje nam da su naponi mađarskog nacionalizma tokom tridesetak godina pred Prvi svetski rat imali određenog rezultata. Jedino se u pomenutom periodu povećao broj žitelja sa mađarskim kao maternjim jezikom, dok se u svim ostalim slučajevima smanjivao broj pripadnika sa drugim maternjim jezikom. Najveće smanjenje imali su Bunjevci, na koje je, kao najveću etničku zajednicu, najviše bio usmeren mađarski nacionalizam u Subotici. „Gubici” su ipak bili manji nego što se površno govorilo u dosadašnjim publicističkim radovima u kojima je mađarizacija Bunjevaca smatrana za gotovo okončanu stvar. Procene tadaš-

¹² Izvori za podatke iz ove tabele su *MSE*, II. évfolyam, Budapest 1895, 28; *MSK*, 42.kötet, Budapest 1912, 182 – 183.

nje mađarske zvanične politike su bile pogrešne, ali je i cena koju su Bunjevci platili za očuvanje nacionalnog identiteta bila izuzetno visoka (o tome detaljnije u poglavlju o obrazovanosti stanovništva).

Zahvaljujući preciznosti statističkih podataka možemo za 1910. godinu dati detaljne podatke o maternjem jeziku, odnosno o nacionalnoj strukturi u određenim delovima grada. Žitelji kojima je mađarski bio maternji jezik činili su dominantni deo stanovništva u I, VI, VII i VIII kvartu. Dvotrećinsku većinu žitelji sa mađarskim maternjim jezikom su imali II i V kvartu, dok su preostalu trećinu činili Bunjevci. Isti odnos, samo u korist Bunjevaca, evidentiran je u III kvartu, jedinom delu grada, gde je ova nacionalna zajednica bila u većini. Odnos pola – pola između Mađara i Bunjevaca zabeležen je u IV kvartu.

U Šandoru su najbrojniji stanovnici bili Srbi sa 46,63% od ukupnog broja žitelja. Preostalo stanovništvo sa srpskim maternjim jezikom, kao i ono sa nemačkim, nije bilo značajnije grupisano po određenim delovima grada, već je u manjem broju bilo zastupljeno po celoj užoj teritoriji grada. Najviše osoba kojima je nemački bio maternji jezik živelo je u Šandoru (323) i I kvartu (132). Pored Šandora, najveću zastupljenost Srba beležimo u VIII (657) i VII kvartu (284), a po nekoliko desetina ili malo preko stotine, živelo ih je i u ostalim delovima grada.

Pošto Jevreji nisu evidentirani kao posebna nacionalna zajednica, nego su se u najvećem broju izjašnjavali kao Mađari, a u manjem procentu kao Nemci, njihovu zastupljenost po određenim delovima grada rekonstruisali smo po statistici o verskoj pripadnosti stanovništva. Najviše ih je živelo u VI kvartu (1.008) i VII kvartu (636). I u ostalim delovima grada ih je bilo od nekoliko desetina do nekoliko stotine, izuzimajući Šandor, gde je živelo samo sedam žitelja jevrejske veroispovesti.

Od ukupnog broja subotičkih Bunjevaca, čak njih 62,78% je 1910. godine živelo van uže gradske teritorije, dok je kod Mađara i Nemaca taj procenat iznetačan – 43%. Na širem području grada, u okvirima pojedinih naselja je bila prisutna veća nacionalna homogenizacija. Mađari su bili dominantno stanovništvo u Zobnatici, Ludašu, Tompi, Paliću i Segedinskim vinogradima, a Bunjevci u Šebešiću, Tavankutu, Đurđinu, Pavlovcu, Verušiću i Zapadnim vinogradima. Odnos 2/3 : 1/3 u korist žitelja sa mađarskim maternjim jezikom nasuprot Bunjevaca bio je na Kelebiji, u Radanovcu, Majšanskim vinogradima, Buckama, Halaškim vinogradima i Istočnim ugarnicama, dok je obrnut odnos, dakle u korist Bunjevaca, zabeležen u Žedniku i Bajskim vinogradima. Najviše Nemaca živelo je u Tavankutu (188), Šebešiću (144) i na Kelebiji (104), dok ih je po ostalim naseljima živio znatno manji broj. Srba je takode bilo po svim prigradskim naseljima, ali najviše na Kelebiji (389), Verušiću (166) i u Segedinskim vinogradima, gde je živelo 105 stanovnika pravoslavne veroispovesti.¹³

¹³ MSK, 1910. évi népszámlálása, I, Budapest 1912, 593.

Konfesionalna struktura

Prvi pogled na tabelu sa konfesionalnom strukturom stanovništva Subotice dovoljan je da se primeti da je u pitanju bila sredina u kojoj su tokom celog perioda sa preko 90% dominirali rimokatolici. Poredeći podatke u ostalim okolnim gradovima uočavamo da je Subotica „najkatoličkija„ sredina.¹⁴ Gotovo potpunu konfesionalnu monolitnost katoličke Subotice „narušavale“ su pravoslavna i jevrejska zajednica sa udelom od 3–5% od ukupnog broja stanovništva. Preostale verske zajednice u gradu sve zajedno nisu brojale ukupno do 500 duša, te je o njihovom značajnijem društvenom uticaju iluzorno govoriti.

Pravoslavna zajednica je tokom ovog perioda bila u laganom opadanju društvenog uticaja, za razliku od prve polovine 19. veka kada su jednako malobrojni držali gotovo celokupnu subotičku trgovinu. Uticaj jevrejske zajednice u drugoj polovini 19. veka evidentno raste, prvenstveno na privrednom planu. Jevrejska zajednica je jedina kojoj se udeo u ukupnom broju stanovništva povećava. Objašnjenje za ovu činjenicu leži u velikom broju Jevreja koji su se doseljavali u Suboticu, kao privlačno mesto za trgovinu, proizvodnju, ulaganje. To potvrđuju podaci iz matičnih knjiga umrlih jevrejske zajednice. U periodu 1885–1894. godine u Subotici je umrlo 566 stanovnika jevrejske veroispovesti. Ako se od te brojke odbije 252 dece, umrlih prenavršene 5. godine starosti (44,52%), koji bi nerealno uvećali broj preminulih koji su rođeni u Subotici, dobijamo podatak da je gotovo polovina subotičkih Jevreja poticala iz neke druge sredine. Takvih je evidentirano 159 (49,37%), dok je broj onih koji su u Subotici rođeni i tu okončali svoj život, tek neznatno veći: 159 (50,63%).¹⁵ Poznato je iz mnogih istraživanja da sama činjenica da je neko tokom života istrgnut iz rodnog kraja deluje kao najmoćnije sredstvo intenziviranja rada. Sama činjenica rada u drugoj sredini lomila tradicionalizam i deluje „odgojno”.¹⁶ Kada na ovu činjenicu dodamo donekle davnu pravnu nejednakost, koja i u ovo vreme nije potpuno iščezla, i natprosječnu obrazovanost, potpuno je jasno zašto su subotički Jevreji postali „rasadnik kapitalističke privrede”.

¹⁴ Po konfesionalnoj strukturi stanovništva Subotici su najviše sličili Segedin sa nešto ispod 90% i Baja sa nešto iznad 80% rimokatolika od ukupnog broja žitelja. Oba pomenuta grada imala su i značajne jevrejske zajednice: u Baji sa 10 – 12% ukupnog broja stanovnika i u Segedinu oko 5–7%. Zastupljenost verskih zajednica u Somboru i Novom Sadu ima mnogo sličnosti. U obe sredine rimokatolici i pravoslavci su činili dve najveće i približno jednake verske zajednice. Specifičnost Novog Sada je značajan udeo evangelika u ukupnom stanovništvu (oko 8%) i jevrejska zajednica oko 5% (*MSÉ, II. évfolyam, Budapest 1895, 28; MSK, 42. kötet, Budapest 1912, 189–183.*)

¹⁵ Jevrejska veroispovedna opština Subotica, *Halotti anyakönyv 1885 – 1894. (Matična knjiga umrlih).*

¹⁶ Brzi ekonomski razvoj SAD mogu dobrim delom zahvaliti činjenici da je velika većina stanovnika bila doseljena iz drugih krajeva. (*Maks Veber, Protestantska etika i duh kapitalizma, Sarajevo 1989, 14–15.*)

Tabela br. 5. Konfesionalna struktura stanovništva u Subotici 1869 – 1910. godine.¹⁷

	1869	1880	1890	1900	1910
rimokatolici	52.181 (92,7%)	56.726 (92,43%)	66.635 (91,61%)	75.541 (92,72%)	85.445 (91,64%)
grkokatolici	1	-	143 (0,2%)	220 (0,27%)	152 (0,16%)
protestanti	190 (190%)	358 (0,58%)	665 (0,92%)	1028 (1,26%)	1.420 (1,52%)
reformati	141 (0,2%)	156 (0,25%)	249 (0,34%)	373 (0,46%)	511 (0,54%)
pravoslavci	2.445 (4,3%)	2448 (3,9%)	2480 (3,41%)	3273 (4,01%)	3.486 (3,74%)
unitari	-	5	9 (0,01%)	10	6
Jevreji	1.331 (2,4%)	1.647 (2,6%)	2540 (3,49%)	3026 (3,71%)	3.539 (3,8%)
ostali	34 (0,1%)	27 (0,04%)	16 (0,02%)	122 (0,15%)	51 (0,05%)

Detaljnija slika grada koju nam pružaju podaci popisa iz 1910. godine ogleda se i u podacima o stanovništvu pojedinih delova grada prema verskoj pripadnosti. Značajna razlika se primećuje u procentu rimokatolika u užem području grada i na pustarama. Dok su u gradu zastupljeni sa „samo” 85% (od 92,7% na nivou celog grada), na razbacanim pustarama oko grada činili su gotovo isključivo stanovništvo, jer su zastupljeni sa preko 96%. Suprotan proces uočljiv je kod manjinskih verskih zajednica. Skoro 65% pravoslavaca i čak 92% pripadnika jevrejske zajednice nastanjeni su na užem gradskom području.¹⁸

Potpunu sliku o zatvorenosti subotičkog društva unutar konfesionalnih zajednica daju podaci o sklopljenim brakovima supružnika različitih veroispovesti. Do donošenja zakona o građanskom braku, kojim je pripadnicima jevrejske veroispovesti bilo dozvoljeno da sklapaju brakove sa pripadnicima ostalih konfesija, brakovi pripadnika različitih vera u Subotici bili su prava retkost. Procenat će se povećati posle prestanka obaveznosti crkvenog braka, ali će i onda Subotica ostati daleko ispod procenta mešovityh brakova u okolnim gradovima.

¹⁷ Izvori za podatke iz tabele 5 isti su kao kod tabele 4.

¹⁸ MSK, 50. kōtet, Budapest 1916, 539.

Tabela br. 6. Procenat brakova sa supružnicima različitih konfesija u Subotici i okolnim gradovima¹⁹

	Subotica	Baja	Novi Sad	Sombor	Segedin
1879	1,04%	9,3%	17,4%	4,1%	3,82%
1889	2,28%	7,69%	15,17%	3,07%	4,62%
1900	3,84%	8,33%	16,05%	4,29%	8,65%
1910	5,72%	6,35%	22,87%	8,26%	12,67%

U periodu 1906–1912. godine u Subotici je od 5.964 sklopljena braka bilo samo 283 sa supružnicima različitih veroispovesti. Zahvaljujući detaljnoj statistici u stanju smo zaključiti da su najotvoreniji za mešovite brakove bili pripadnici protestantskih veroispovesti. U pomenutom periodu reformati, koji su činili oko 1,5% stanovništva, sklopili su 43 mešovita braka, ili skoro 16% od svih brakova pripadnika različitih konfesija. Još je drastičniji primer pripadnika protestanata, koji su sklopili 79 mešoviti brakova (27,91%), iako su činili samo pola procenta stanovništva. Otvorenost za brakove sa pripadnicima druge konfesije pokazivali su i pravoslavci koji su za pomenutih sedam godina sklopili 36 mešoviti brakova (17,72%). Kod rimokatolika je bilo najmanje spremnosti za konfesionalno mešoviti brak. Iako su za sedam pomenutih godina mladoženje te vere sklopile 96 takvih brakova, što čini 33,92% od ukupnog broja, to predstavlja mali procenat ako se zna da su rimokatolici činili 9/10 ukupne subotičke populacije.²⁰

Obrazovna struktura stanovništva

Iako smo samo u četiri popisa stanovništva otkrili podatke o pismenosti stanovništva, oni spadaju u najinteresantnije detalje za stvaranje relevantne slike o žiteljima jednog grada. Kao i po mnogim drugim pokazateljima Subotica i ovoga puta pokazuje ekstremno negativne vrednosti. U pokušaju objašnjavanja fenomena izuzetno visoke nepismenosti u Subotici ne pomaže nam uobičajena komparacija sa ostalim gradovima. Manju nepismenost imaju i gradovi sa većim brojem stanovnika, kao i oni sa manjim brojem stanovnika.

¹⁹ *MSÉ*, 1879 – ik évre, IX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1881, 22-23; *MSÉ*, 1889-ik évre, XIX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1891, 12-32; *MSK*, 7.kötet, Budapest 1910, 34-35; *MSK*, 50. kötet, Budapest 1916, 54-55.

²⁰ *MSK*, 1910. évi népszámlálása, I, Budapest 1912, 539.

Tabela br. 7. Nepismenost u Subotici i okolnim gradovima 1880 – 1910. godine.

	1880	1890	1900	1910
Subotica	45.994 (75%)	49.766 (68,5%)	46.990 (57,7%)	45.537 (48,85%)
Baja	9.687 (50,1%)	8.330 (42,8%)	7.303 (36,4%)	-
Novi Sad	10.909 (51,2%)	10.449 (42,5%)	10.040 (34,9%)	10.352 (31,28%)
Sombor	16.679 (67,6%)	15.928 (60,3%)	14.839 (51,5%)	-
Segedin	39.437 (53,6%)	40.449 (47,3%)	38.347 (38,2%)	-

Gradske vlasti izdvajale su velika sredstva za gradnju objekata osnovnih škola. Do Prvog svetskog rata na užem području grada ali i na pustarama podignuto je na desetine školskih objekata. Grad je finansirao gimnaziju iako je veliki broj učenika dolazio u Suboticu iz drugih sredina, otvarane su srednje stručne škole, a jedno vreme je bila aktuelna misao da Subotica krene u borbu za otvaranje trećeg ugarskog univerziteta. Iz svega rečenog je jasno da među gradskim vlastima nije postojala „antiobrazovna” usmerenost.

Razlozi za enorman procenat nepismenosti potrebno je tražiti na drugoj strani – u nacionalnoj strukturi stanovništva. Već u tabeli 4. smo pokazali da je relativno mali broj Bunjevaca podlegao procesu mađarizacije. Dosadašnja shvatanja mogu se odnositi samo na uzak sloj intelektualaca, koji se ulaskom u gradsku upravu zaista odricao svog nacionalnog identiteta. Kod velike većine preostalih odbijanje da se pohađa obavezno osnovno obrazovanje na državnom (mađarskom) jeziku je bilo brana prodoru mađarizacije.

Pošto se Bunjevci do raspada Austrougarske, i pored relativno konstituisane svesti o nacionalnoj posebnosti, nisu izborili za osnovne škole na maternjem jeziku i pošto su masovno izbegavali pohađanje državnih škola, preko kojih se vršio proces mađarizacije, može se reći da je njihov nacionalni identitet sačuvan izuzetno skupo – ogromnim brojem nepismenih ili tek delimično obrazovanih. Gledano iz ove perspektive jasniji su podaci o velikoj nepismenosti Subotičana. Iako se u periodu 1880 – 1900. godine procenat pismenih u Subotici udvostručio, te je na kraju 19. veka iznosio 41,5%, ona i dalje znatno zaostaje sa okolnim gradskim sredinama.

Najbliži Subotici, po broju nepismenih je Sombor, gde takođe postoji bunjevačka zajednica, manja nego u Subotici, ali je zato u Somboru procenat pismenih veći. U ostala tri grada sa kojima poredimo podatke sa subotičkim, podaci su ujednačeni i gotovo identični. Ni u jednom od tih gradova nije bilo značajnije bunjevačke zajednice. Deca pravoslavne i jevrejske konfesije obrazovanje su sticala u „svojim” školama, delom i na maternjem jeziku.

Tek kad se iz obilja podataka neverovatno detaljne ugarske državne statistike pre Prvog svetskog rata izdvoje podaci o pismenosti među pripadnicima

određenih konfesija, dobija se potpuna slika. Pretpostavka o velikom udelu Bunjevaca u nepismenosti Subotičana potvrđuje se i podacima iz tabele 7. Samo 19,6% pismenih rimokatolika u Subotici 1880. godine najbolji je dokaz za to. Pripadnici „zvanične” konfesije u Monarhiji do kraja veka uspeli su da u Subotici opismene nešto više od trećine svoje pastve.

Tabela br. 8. *Procenat pismenih u okviru pojedinih veroispovesti u Subotici 1880 – 1900. godine.*

	1880	1890	1900
rimokatolici	19,6%	27,9%	39,3%
refpormati	61,2%	68,1%	75,7%
pravoslavni	25,7%	35%	49,5%
Jevreji	70,9%	77,3%	83,4%

Krajem 19. veka nešto malo bolja situacija bila je u pravoslavnoj zajednici koja je imala srpske osnovne škole, ali je uspela da opismeni nešto malo manje od polovine članova. Apsolutni izuzetak u pozitivnom smislu su stanovnici jevrejske veroispovesti, kod kojih je već krajem 19. veka postojala gotovo potpuna pismenost. Da se tumačenje ovako visokog procenta pismenosti ne leži u verskim ili nekim drugim razlozima, svedoči procenat učenika jevrejske veroispovesti u subotičkoj gimnaziji, dakle na stupnju gde obrazovanje više nije bilo obavezno.

Kolika je to prednost bila prema rimokatolicima u otvorenoj kapitalističkoj utakmici, koja se tokom druge polovine 19. veka odvijala, nije potrebno isticati. Zato nije čudan natprosečan uspeh Jevreja u preduzimačkoj sferi privređivanja. Gubitnicima u toj utakmici (rimokatolicima, donekle i pravoslavcima) uteha je ostala u ideologiji hrišćanskog socijalizma, koji su na ove prostore donosili aristokratija i sveštenici, ali i antisemitizmu.

Već smo rekli da je 1910. godine u Subotici bilo 51,15% pismenih žitelja. U osam gradskih kvartova i Šandoru taj procenat je iznosio 62,2%, dok je na pustarama situacija još uvek bila katastrofalna – tek nešto više od 40% osoba bilo je opismenjeno. Činjenici da je na užem gradskom području živio znatno veći broj pismenih doprinosili su pre svega oni delovi grada u kojima je u većem delu bila nastanjena građanska klasa. Najbolji dokaz za to je statistika pismenih po gradskim kvartovima. Najviše pismenih bilo je među stanovnicima centra, tj. I kvarta (79,88%), zatim u VII (77,68%), VIII (71,62%), da bi spisak „pismenijih” gradskih četvrti završio VI kvart sa 68,08%. Među žiteljima ostalih kvartova i Šandora pismenih je bilo u rasponu između 51 i 57%.

Znatno lošija situacija bila je na širem gradskom području. Od svih pustara i ostalih manjih naselja izdvajaju se jedino stanovnici Segedinskih vinograda, među kojima je živelo 63,44 pismenih, dok je taj procenat kod ostalih iznosio između 30 i 47%. Neslavni rekorderi su stanovnici pustare Zobnatice, uglavnom nadničari na veleposedima, sa samo 29,76% osoba koje

su znale čitati i pisati. Odmah iza njih su žitelji Tavankuta, Bucke, Žednika i Bajskih vinograda.²¹

Iako se slobodno može reći da je više tretiran kao političko pitanje, među podacima o obrazovanosti stanovništva ćemo izneti podatke i procentu žitelja koji su govorili državni, mađarski jezik. Prvi popis kod koga smo pronašli podatke o ovome pitanju beleži da je samo 61,20% Subotičana govorilo mađarski jezik. Deset godina kasnije, pod uticajem mađarskog nacionalizma, taj procenat je porastao na 67,16%,²² a prilikom poslednjeg popisa u 19. veku, dakle 1900. godine, već je znalo državni jezik. Poslednji popis pred Prvi svet-ski rat je zabeležio nastavak tendencije iz prethodnog perioda, te je 80,25% Subotičana govorilo mađarski jezik.²³

Najinteresantniji deo ove statistike kriju podaci o tome koji procenat stanovništva kome mađarski jezik nije maternji, zna i govori zvanični jezik Ugarske. Podaci popisa iz 1880. godine kažu da samo 6.931 (23,2%) Subotičanin zna mađarski jezik, a da mu nije maternji. Deset godina kasnije ta brojka je porasla na 10.525 (30,59%), a poslednji podatak koji smo pronašli za ovu statistiku je iz 1900. godine i govori da je broj onih koji govore mađar-ski jezik u Subotici bio 14.402 (40,2%)²⁴. Nema razloga za sumnju da je taj rast nastavljen i u popisu iz 1910. godine.

Situacija u okolnim gradskim sredinama, sa kojima kompariramo podatke subotičke statistike, govore nam da znatno veći procenat stanovništva zna državni jezik u nacionalno homogenim sredinama, kao što su bile segedinska i ona u Baji, dok je procenat manji u nacionalno heterogenim sredinama.²⁵

Profesionalna struktura

Do pedanterije precizna ugarska statistika od 1900. godine beleži podatke o strukturi subotičkog stanovništva prema zanimanjima kojima su se bavili i preko njih obezbeđivali egzistenciju. Od ukupnog broja stanovnika radno aktivno je bilo 34.046 žitelja, dok su 48.076 osoba statističari ubeležili kao izdržavana lica. Za razliku od ostalih okolnih gradova,²⁶ Subotica je bila i osta-la dominantno poljoprivredna sredina. Najveći broj Subotičana, njih 48.329 (58,86%) je prihode za život sticao u poljoprivredi i baštovanstvu. U zanatstvu i industriji radilo je 10.176 (12,39%) osoba, u trgovini 3.729 (4,55%), a u sa-o-

²¹ *ibid.*

²² *MSÉ*, II. évfolyam, Budapest 1894, 28.

²³ *MSK*, 42. kötet, Budapest 1912, 182–183.

²⁴ *ibid.*

²⁵ U Segedinu (99,13%) i Baji (93,58) su mađarski jezik 1890. godine znali gotovo svi stanovni-ci, dok je Novom Sadu taj procenat iznosio 67,16%, a u Somboru samo 40,74%. U ova dva grada je i procenat nemađarskog stanovništva koji su govorili državni jezik bio mali – u Novom Sadu 30,59%, a u Somboru 22,67%. (*MSÉ*, II. évfolyam, Budapest 1895, 28.)

²⁶ U Baji se 1900. godine poljoprivredom bavilo samo 18,21% stanovništva, u Novom Sadu 33,08%, dok je Sombor po ovom segmentu društvene strukture bio najbliži Subotici, ali još uvek daleko sa 40,77% poljoprivrednika. (*MSK*, II. kötet, Budapest 1904, 366.)

braćaju 4.237 (4,65%). U kategoriju „usluge i slobodna zanimanja” svrstano je 3.819 (4,65%) Subotičana. U gradu je zabeleženo 797 (0,97%) vojnika, nadničara je bilo 5.214 (6,35%), služavki / slugu po kućama je bilo 2.343 (2,85%), dok se 3.463 (4,21%) osobe bavilo nekom drugom ili nepoznatom delatnošću.

Struktura stanovništva Subotice prema zanimanjima kojima su se bavili u 1910. godini najbolje odražava promene nastale u oblasti privrede. Poljoprivredom se i dalje bavilo više od polovine ukupnog broja Subotičana – 50.582, u industriji i zanatstvu je egzistenciju obezbeđivalo 14.638 osoba, u trgovini 4.885, a u saobraćaju 6438. Onih koji su svrstani u uslužne delatnosti i slobodna zanimanja bilo je 4.238, vojnih lica 1.655. Donji deo subotičkog društva činilo je 5.411 nadničara i 2.438 lica koji su se prehranjivali radeći kao kućna posluga.²⁷

Upoređujući ove brojke sa podacima od pre deset godina, vidimo da su se najveće promene dogodile u oblasti poljoprivrede. Nastavljanjem procesa ukрупnjavanja zemljoposeda i propadanja sitnijeg poseda, nastajao je određen broj građana bez zemlje, koji je posao tražio u industriji i zanatstvu. Procenat poljoprivrednog stanovništva je za samo deceniju umanjen za gotovo 6% i iznosio je 1910. godine 53,5%. Broj onih koji su radili u industriji i zanatstvu je porastao za više od 3%, a za jedan procenat je porastao broj trgovaca i zaposlenih u saobraćaju. Pojavljivanje prvih značajnijih objekata u gradu doprinelo je neznatnom smanjivanju broja nadničara i kućne posluge u ukupnom procentu radno aktivnog stanovništva.

Ako se struktura stanovništva Subotice po zanimanjima uporedi sa okolnim gradovima, vidimo da je udeo poljoprivrednog stanovništva u ostalim sredinama znatno manji.²⁸ Ova činjenica je posledica veličine subotičkog atara, tj. malih površina obradivog zemljišta na teritorijama ostalih gradova. Zato je logično da su Subotičani pre svega bili okrenuti poljoprivredi, a ostali zanatstvu, trgovini, industriji, saobraćaju. Ako se posmatraju sumarni podaci zaposlenih u industriji, trgovini, zanatstvu i saobraćaju, procentualno najmanje zaposlenih u ovim granama je bilo u Subotici. U Somboru ih je bilo 30%, u Segedinu 37%, a u Baji i Novom Sadu oni čine polovinu ukupnog procenta zaposlenih. Kao centar županijske administracije Sombor je imao najveći procenat „slobodnih zanimanja”, pre svega zbog činovnika, koji su ubrajani u ovu kategoriju.

Tako je izgledala Subotica u svetlu statističkih podataka u najdužem periodu svoje istorije koji je proticao bez ratova i potresa. Gotovo sedam decenija trajao je kontinuirani privredni i društveni napredak u uslovima liberalnog kapitalizma. Ostao je i niz problema, nacionalni na primer, na koje u gradu, ali ni u Monarhiji, nije pronađen valjan odgovor sve do izbijanja Prvog svetkog rata. A posle te najveće klanice, koja je prenerazila ceo tadašnji civilizovani svet, ništa više nije bilo isto.

²⁷ MSK, 48.kötet, II, Budapest 1913, 22-23.

²⁸ U Somboru je 1910. godine iznosio 42,2%, u Segedinu 38,6%, u Novom Sadu 23,4%, dok se u Baji najmanje stanovnika bavilo poljoprivredom – samo njih 17,3%. (ibid., 26-27.)

SZABADKA LAKOSSÁGA 1867-1914 KÖZÖTT

Szabadka teljesen megváltoztatta az alföldi falvakra jellemző képét a XIX. és XX. század fordulóján. A nádfedeles, elhanyagolt vályogházak helyét korszerű családi házak, emeletes bérpaloták és középületek foglalták el. A poros és sáros utcákat kikövezték, aszfaltozták, a gyalogosok részére járdákat építettek. A fasorok telepítésével kellemesebbé vált a környezet, az utcai lámpák harcra keltek a teljes sötétséggel. A terekre virágágyásokat és pázsitot ültettek. Új kutakat fúrtak, hogy a város lakossága egészséges ivóvízhez jusson, a közlekedést a villamos indítása segítette, a Palicsi - tó partján kiépülő üdülőközpontban kipihenhatték magukat a szabadkaiak.

Hosszú lenne felsorolni a szabadkaiak életében végbemenő változásokat, végül is ők maguk változtak meg a legjobban. A várost évszázadokon keresztül irányító nemesi földbirtokos réteget a városi polgárság váltotta fel, amely széles látókörű volt, kész az újításokra, a tanulásra, a fejlődésre, az utazásokra, a kockáztatásra és a nyeresésre. Nekik és a mezőgazdasági konjunktúrának köszönheti Szabadka viharos fejlődését. A város és az emberek, minden megváltozott harminc év alatt.

A település történetének e korszakát -fontosságát meghazudtolva- szinte nem is kutatták. Iványi István Szabadka története című kétkötetes monográfiája e folyamat kezdetével zárja anyagát. Örökébe sem felkészültségben, sem tudásban nem lépett senki, aki fel tudta volna venni a városi történetírás fonálát. Bizonyos kérdéskörök részleges kutatásának tanúi lehettünk, de az „érintetlen” időszak felderítéshez most kezdünk hozzá.

Ennek fő oka, hogy a vajdasági kultúrintézmények forrásanyaga nem teljes. Két különösen jelentős kiadvány, a *Magyar Statisztikai Évkönyv* és a *Magyar Statisztikai Közlemények* a kutatók nagy fájdalmaira még a *Matica Srpska* könyvtárában, de a szabadkai *Városi Könyvtárban* és a *Vajdasági Múzeum* könyvtárában sem találhatók meg teljességükben, de egymást se egészítik ki. Az adatok beszerzéséhez a budapesti *Széchenyi Könyvtárhoz* fordultunk, azonban a kutatóidő rövideége miatt egyes évek és a hozzájuk fűződő adatok kikutatlanul maradtak. A korszakban lejátszódó folyamatok értékeléséhez mégis elegendőeknek bizonyultak.

Tudatában vagyunk annak, hogy a társadalmi folyamatok, melyekre különböző dolgok hatnak, nem írhatók le csupán statisztikai adatokkal, de valamiből ki kellett indulni. Íme az adatok és értelmezésük.

A lakosság száma

Bácska más nagyobb településeivel ellentétben, Szabadkán az 1848-49-es eseményeknek nem voltak jelentős következményei. A várost elkerülték a közvetlen hadi események, s kevés lakosa esett el a harcokban. A környék több települése sokáig ápolta a szabadságharc okozta sebeit, Szabadkán vi-

szont feltartóztathatatlanul megindult a gazdaság és a lakosság számának folytonos növekedése.

A szabadságharcot követő első két évtizedben (1850-1870) a lakosság száma 18 %-kal lett több, az 1870-es hivatalos statisztika 56.816 lelket számlált.²⁹ Budapest (270.685) és Szeged (71.022) után az előkelő harmadik helyet foglalta el Magyarország városai közül, megelőzve pl. Pozsonyt (46.540).³⁰ A mérvado adatokat a környék más szabad királyi város státusában lévő településére vonatkozó számokkal összehasonlítva jelenítjük meg. Zombor, Újvidék és Baja az összlakosság tekintetében igen elmarad Szabadkától 1870-ben.

1. sz. táblázat. Szabadka, a környező városok és Budapest lakossága 1850-1910 között.³¹

	Szabadka	Baja	Újvidék	Zombor	Szeged	Budapest
1850	48.126	14.031	10.007	21.601	50.244	156.560
1870	56.816	18.110	19.303	24.276	71.022	270.685
1880	59.127	18.408	19.352	23.935	76.101	360.551
1890	72.737	19.485	24.717	26.435	85.569	491.938
1900	81.464	20.065	28.763	29.036	100.270	716.476
1910	93.232	20.708	33.089	30.039	115.306	863.735
1870 - 1910	+ 64,09%	+ 14,34%	+71,42%	+ 23,74%	+ 62,35%	+ 319%

Némely város (Szabadka, Szeged) lakosság számának növekedése lelassul a következő évtizedben (1871–1880) más települések esetében (Baja, Újvidék) stagnál, Zomborban viszont kevesebb lelket számlálnak. Ennek okai az 1872, 1873-as nagy kolerajárványban keresendők. Szabadkán 56.323 lakosból 1561 betegedett meg (a populáció 2,77%-a), s 877 eset tragikus véget ért. Szabadka, mint más tényezőknél is, igen negatív mutatóval rendelkezett és most sem állt a helyzet magaslatán. Újvidéken (70), Zomborban (393) és Szegeden (301) együttesen sem haltak meg olyan sokan kolerában, mint Szabadkán, ahol a járvány elleni küzdelem sokszor személyes és politikai leszámolássá fajult.³²

²⁹ A Szabadkához fűződő adatok ténszerúségéhez tartozik, hogy azok Szabadka szabad királyi városának (Maria Theresiopolis néven is megjelenik) kivételesen nagy területére vonatkoznak, amelyek a városon kívül 12 pusztát és több más kisebb települést is magukba foglalt. Irányadóként megemlítenénk, hogy a városban megközelítőleg a lakosság fele, a másik része a várost körülvevő számtalan tanyán élt.

³⁰ *Magyar Statisztika Évkönyv*, 1875-ik évre, V. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1878, 52-55, (a továbbiakban MSE)

³¹ A lakosság számáról szóló adatok forrásai: MSE, 1875-ik évre V. évfolyam, I. füzet, Budapest 1878,52-55; MSE, 1879-ik évre, IX. évfolyam, I. füzet, Budapest 1881,78-79; MSE, 1882-ik évre, XII. évfolyam, I. füzet, Budapest 1884, 92-95; MSE, 1889-ik évre, XIX évfolyam, I. füzet, Budapest 1890, 108-109; MSE, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895,18; *Magyar Statisztikai Közlemények*, 50 kötet, Budapest 1916, 64-65. (a továbbiakban: MSK)

³² I. Pančić, *Kolera u Subotici 1873. godine* (Kolera Szabadkán), Subotica 1991; MSE, 1873-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1874, 86;

1880–1914 között minden tíz évben tartottak népszámlálást. Ezeknek eredményei Szabadka lakosság számának folytonos növekedését mutatják. Ennek mértéke minden népszámlálás között 12–14% között mozgott, viszont 1880 és 1890 között elérte a 23%-ot. Szabadka lakosság száma 64,09%-kal emelkedett 1880 és 1910 között. Hasonló folyamatot mutatnak az Újvidékre (+71,42%) és Szegedre (+62,35%) vonatkozó adatok, viszont Zombor (+23,74%) és Baja (+14,34%) e szempont tekintetében igen lemaradt. Bajának és Zombornak, a hajdani jelentős dunai kikötőhelyeknek lemaradása és a „kisvárosok” szintjén való megrekedése a Budapest - Szabadka - Zimony vasútvonaltól való távolságával magyarázható, mely Dél - Magyarország ipari fejlődésének fő útvonala lett. Budapest szinte minden téren jelentős mértékben különbözött Magyarország más részeitől. Lakosságának száma a fent említett négy évtizedben megközelítőleg 320%-kal növekedett meg, európai jelentőségű nagyvárossá nőtte ki magát.

A magyar statisztikusok minden népszámlálás alkalmával kibővítették kérdőíveiket a társadalmi mutatókat illetően, az 1910-es adatok a mikroközösségek jellemzőire is rámutatnak. Szabadka szűkebb városának és Sándornak (a századelőn már adminisztratív szempontból is összenőtt Szabadkával) lakosság száma megegyezett a környező tanyákon élőkével. A nyolc városi körben és Sándorban 46.762 ember élt, míg a város többi területén 46.470 lelkét számláltak. Szabadkát sokszor Magyarország harmadik városaként emlegetik, amit a fenti tényeket mérlegelve tudunk csak helyesen megítélni. A környező puszták lakossága évente csak néhány alkalommal jött be a városi piacokra eladni termékeit vagy vásárolni, s akkor sem tartózkodott huzamosan a város belső területein, így hát valóban nehéz városi lakosnak tartani őket. Munkájuk alapján megítélve még úgy sem.

A város belterületén az V. körben éltek a legtöbben (8.305), majd a III. (7.108) és a II. (5.937) körben. A többiben együttesen 3500–4700 között mozgott a lélekszám, Sándorban éltek a legkevesebben (1.589). A városon kívüli települések közül Tompának (6.392) volt a legtöbb lakosa, Kelebia, Sebesics, Verusics, Ludas és Tavankút pusztákon együttevén 4–5000 ember élt. Az összes többi puszták összlakossága 1000–2200 volt, Palics (809), a Napkeleti ugarok (627) és a Bucka (334) kivételével³³.

Szabadka lakossága még nagyobb mértékben növekedett volna, ha a gyermekhalandóság nem oly nagy számú.³⁴ Szabadka a gyermekhalandóság arányát illetően (az elhunytak össz számához viszonyítva) 1875-ben a dicstelen II. helyet (60,69%)³⁵ foglalta el Magyarország összes városa közül.

³³ MSK, 50. kötet, Budapest 1916, 539.

³⁴ A gyermekhalandóság adatai 1900-ig az 5 évet nem betöltöttekre vonatkoznak, míg később a hetedik életévüket nem megért elhunyt gyermekeket is ide sorolták.

³⁵ Ruszt városka foglalta el az első helyet, ahol az arány elérte a 75 %-ot, tehát egy felnőtt halottra 3 elhunyt gyermek jutott. (MSE, 1875 - ik évre, V. évfolyam, I. füzet, Budapest 1876, 27-30.)

2. sz. táblázat. A gyermekhalandóság aránya az össz elhunyt számához viszonyítva³⁶

	Szabadka	Baja	Zombor	Újvidék	Szeged
1882	63,65%	52,45%	56,12%	55,71%	55,33%
1892	58,37%	50,18%	43,58%	53,31%	52,23%
1902	54,79%	35,48%	39,04%	46,35%	51,10%
1912	51,50%	22,91%	45,25%	33,73%	42,30%

A fenti táblázat jól szemlélteti, hogy városunk a környék városai közül az egész korszakban az első helyet foglalta el a gyermekhalandóság arányát illetően. Annak ellenére, hogy e mutató folyamatosan csökkent, 1914-ig nem esik 50% alá. A századelő magyarországi átlaga³⁷ is ennyi volt, de mégis furcsa ez az adat az egyik legfejlődőbb és leggazdagabb városában. Az összlakosság nagy mértékű növekedése e szomorú mutatók ellenére a nagy születésszámnak köszönhető, amely évente 3500-4000 körül mozgott.

Ezen elkeserítő adatok az egészségtelen környezeten kívül (a rossz minőségű ivóvíz és az északi szél által a városba fújt homok, ami a levegőt állandóan telítette, stb.) abban a vallásos színezetű tévhitben is gyökereztek, hogy a szülők keveset segíthetnek megbetegedett gyermekeken. E fatalista gondolkodás sokáig élt a szabadkai környezetben, „Isten adta, Isten elvette” ismételték utódaik elvesztésekor.

Még egy fontos tényező befolyásolta a lakosság számának alakulását, s e szomorú mutató még ma is jellemző a városra és környékére. Életük kilátástalanságában sűrűn emelték magukra kezüket. A zárójelben megjelenő adatok a még sok más szempontból is elnyomott és a társadalom peremére szorított öngyilkos nők számát mutatják.

3. sz. táblázat: Szabadka és a környék öngyilkosainak száma 1906-1908 között.³⁸

	Szabadka	Baja	Zombor	Újvidék	Szeged
1906	15 (8)	5 (2)	3	9 (3)	42 (15)
1907	32 (11)	11 (4)	9 (1)	8 (1)	42 (11)
1908	28 (8)	6 (1)	6 (1)	13 (4)	40 (15)

A helyi könyvtárak³⁹ forrásaiból csak e három évre vonatkozó adatokat lehetett kikutatni, amelyek nem elegendőek a végkövetkeztetésekre, de kitűnik belőlük, hogy a város nagysága nem befolyásolja az öngyilkosságok számát.

³⁶ A 2. táblázat forrásai: *MSÉ*, 1882-ik évre, XII. évfolyam, I. füzet, Budapest 1884, 42-69; *MSÉ*, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 58; *MSK*, 7. füzet, Budapest 1905, 264; *MSK*, 50. füzet, Budapest 1916, 158 – 59.

³⁷ 1900-ban az össz elhalálozott 50,3 %-a, 1901-ben 48,2 %-a, 1902-ben 50,7 %-a gyermek volt. ((*MSK*, 7. kötet, Budapest 1905, 61.)

³⁸ *MSK*, 32. kötet, Budapest 1910, 758.

³⁹ A *Matica Srpska* könyvtárából és a szabadkai Városi Könyvtárból is szinte törvényszerűen hiányoznak a lakosság alakulására vonatkozó adatokat tartalmazó füzetek.

Nemzeti ösztétel

Az Osztrák-Magyar Monarchia népszámlálási adatai nem a mai értelemben vett nemzeti meghatározásokat alkalmazták. Mindenki a magyar politikai nemzet része, de ezen belül az anyanyelvük alapján megkülönböztették őket. E meghatározás alapján 1880-tól szinte pontos mutatókat lehet kapni a nemzeti hovatartozást illetően, az 1869-es népszámlálás még ilyen kérdést nem tett föl.

Szabadka nemzeti ösztételére vonatkozó adatok megértéséhez fontos tudni, hogy minden egyes újabb népszámlálás alkalmával más-más útmutató alapján határozták meg pl. a bunyevác⁴ etnikumot. Az 1880-as népszámlálásban a szerb, horvát és bunyevác lakosság száma együtt jelenik meg a szerb-horvát nyelvet beszélő lakosság számánál. Tíz évvel később a bunyevácokat a szerb nyelvet beszélők közé sorolják, míg a horvát nyelvet beszélők külön csoportba kerültek. Az ébredező bunyevác nemzeti öntudat ellenére, még az 1900-as népszámlálás sem vette figyelembe a bunyevác lakosság önazonosságát. A szerb, valamint a horvát nyelvet beszélők külön kategóriákba kerültek, a bunyevácokat az „egyéb” meghatározásba sorolták. Az utolsó monarchiabeli, 1910-es népszámlálás ugyanezeket a besorolásokat alkalmazta.

A magyar anyanyelvűek meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy azok közé sorolták a izraelita lakosság nagy részét, valamint a bunyevác nemzetiség egy kisebb részét is. A szabadkai zsidóság egy kisebb része valószínűleg német nemzetiségűként került bejegyzésre. Az 1900-as népszámlálás adatai a német nemzetiségű lakosság csökkenéséről adnak számot, ami a jelentős elmagyarosodást mutatja.

4. sz. táblázat. Szabadka lakosságának anyanyelv szerinti ösztétele 1880-1910 között⁴¹

	1880	1890	1900	1910	1880 - 1910
magyarok	31.481 (51,4%)	38.327 (52,7%)	46.262 (55,3%)	55.587 (58,8%)	+ 7,4%
németek	1543 (2,6%)	1898 (2,61%)	2140 (2,6%)	1913 (2 %)	- 0,6%
szlovákok	368 (0,6%)	473 (0,66%)	166 (0,22%)	100 (0,1%)	- 0,5%
olaszok	-	16 (0,02%)	6	60 (0,1%)	-
rutének	-	2	1	7	-
horvátok	27.861 (45,6%)	19 (0,03%)	26 (0,03%)	39 (0,04%)	
szerbek		31.824 (43,8%)	3459 (4,2%)	3514 (3,7%)	- 0,7% ⁴⁴
egyebek	123 (0,2%)	175 (0,24%)	31.533 (37,7%)	33.390 (35,3%) ⁴⁵	- 5,8% ⁴⁶

⁴¹ A táblázat adatait: *MSÉ*, II. évfolyam, Budapest 1895, 28; *MSK*, 42.kötet, Budapest 1912, 182 – 183.

⁴² Római katolikus szláv lakosság, mely a XVII. sz. II. felében vándorolt e vidékre boszniai területekről.

A táblázat utolsó oszlopának eredményei mutatják az I. Világháborút megelőző harminc éves időszak elmagyarosodásának mértékét. Ezen időszakban egyedül a magyar anyanyelvű lakosság száma növekszik, a más nyelvet beszélőké csökken. Az elmagyarosítás legnagyobb mértékben a bunyevácokat, Szabadka legszámosabb nemzeti közösségét érintette. A „veszteségek” azonban mégsem voltak akkorák, mint ahogy azokról az eddigi, felszínes publicisztikai írások beszámoltak és amelyek e folyamatot szinte befejezettnek tekintették. A korabeli hivatalos magyar politika megítélése nem volt valós, azonban a bunyevácok nagyon nagy árat fizettek nemzeti önazonosságuk megőrzése érdekében (erről bővebben majd az iskolázatásról szóló fejezetben szólunk).

Az 1910-es statisztikai adatok részletességének köszönhetően betekintést kaphatunk a városrészek nemzeti, vagyis anyanyelvi összetételéről. A magyar anyanyelvű lakosság túlnyomó többséget képezett az I., VI., VII. és VIII. körben. Kétharmados többségben élt a II. és V. körben, a megmaradt harmadot a bunyevácok tették ki. A III. körben ez az arány fordítottan állt fenn és ez volt az egyedüli kör a városban, ahol a bunyevácok éltek többségben. A IV. körben a magyar és bunyevác lakosság aránya fele-fele volt.

Sándorban a szerb anyanyelvű lakosság élt a legszámosabban, arányuk 46,63% volt. A város belterületének többi részén a szerb és német lakosság közel egyforma arányban szóródott szét. Sándorban (323) és az I. körben (132) élt a legtöbb német anyanyelvű lakos. Sándor után a legtöbb szerb a VIII. (657) és a VII. körben (284) lakott, a többi körben számuk a több tucattól százig mozgott.

A zsidó lakosság többsége magyar-, a kisebbik része német anyanyelvűnek vallotta magát, mivel nem lettek külön nemzetiség szerint meghatározva, a városrészek szerinti eloszlásukat a vallási hovatartozást számba vevő adatok alapján rekonstruálhatjuk. A legtöbben a VI. (1.008) és VII. körben (636) éltek. A város többi részében néhány tíztől pár százig rúgott, kivéve Sándort, ahol csak hét izraelita élt.

A szabadkai bunyevácok 62,78%-a még 1910-ben is a külterületeken élt, a magyarok és németek esetében ez 43%-ot tett ki. A város külterületeihez tartozó egyes településeken nagyobb nemzeti homogenitás volt tapasztalható. Magyarok éltek túlnyomó többségben Zobnaticán, Ludason, Tompán, Palicson és a Szegedi szőlőkben, ezzel ellentétben Sebesicsen, Tavankúton, Györgyénben, Vánteleg-pusztán, Verusicson és a Napnyugati szőlőkben túlnyomó bunyevác többség élt. Kétharmad magyar és egyharmad bunyevác lakott Kelebián, Radanovácon, a Majsai és Halasi szőlőkben, a Buckákon és a Keleti ugarokon. Fordított arány állt fenn Nagyfényen és a Bajai szőlőkben. Legtöbb német Tavankúton (188), Sebesicsen (144) és Kelebián (104) élt, míg a többi településen számuk elenyésző volt. A szerbek legszámosabban Kelebián (389), Verusicson (166) és a Szegedi szőlőkben (105) laktak.⁴²

⁴² MSK, 1910. évi népszámlálása, I, Budapest 1912, 593.

Vallási összetétel

A lakosság vallási összetételét mutató táblázat jól szemlélteti, hogy a kérdéses korszakban mindvégig a 90%-ot is meghaladó katolikus többség élt a városban. A környező városok adataival összevetve kitűnik, hogy Szabadka volt a „legkatolikusabb” város.⁴³ A tiszta katolikus közösséget az ortodox és izraelita lakosság 3-5%-ot kitevő aránya bontotta meg. Más vallások hívóinak együttes száma nem haladta meg az 500-at, ezért társadalmi jelentőségükről illuzórikus lenne beszélni.

Az ortodox közösség társadalmi befolyása a tárgyalt időszakban fokozatosan csökkent, a XIX. sz. kezdetéhez viszonyítva, amikor is a teljes kereskedelem a görögkeleti lakosság kezében összpontosult. Az izraelita közösség befolyása fokozatosan növekszik, főleg ami az ipart illeti. A zsidó lakosság aránya növekszik egyedül az összlakosság arányához viszonyítva. E tényeket a betelepedéssel lehet magyarázni. Az izraelitákat vonzották Szabadka kereskedelmi, ipari és befektetési lehetőségei. Ezt támasztják alá a Zsidó Hitközség elhalálozási anyakönyvének adatai. Szabadkán 1885-1894 között 566 zsidó lakos halt meg, ha ebből kivonjuk a 252 ötödik életéve előtt elhunyt gyermeket (44,52%), akkor ez a szám irreálisan nagyra számítana, hogyha a Szabadkán születettekhez viszonyítanánk. Az elhalálozottak fele, 155 (49,37%) személy más környezetből származott, s ettől egy kicsivel többen 159-en (50,63%) Szabadkán születtek.⁴⁴ Kutatások bizonyítják, hogy a születési helyükről kiszakított emberek munkakedvét a hagyományokat gyengítő új környezet serkenti a leginkább, mely egyben „nevelőleg” is hat.⁴⁵ Ha ehhez hozzávesszük az átlagon felüli iskolázottságot, s a törvény előtti egyenlőtlenség közeli emlékét, akkor nem kell csodálkoznunk a tényen, hogy a szabadkai zsidóság lett a kapitalista ipar helyi megteremtője.

Az 1910-es részletes összeírás pontosan kimutatja a körök lakosainak vallási hovatartozását is. A város bel- és külterületein jelentős különbség mutatható ki a r. katolikus lakosság esetében. A belterületeken a lélekszámnak „csak” 85%-a, míg a környező pusztákon több mint 96%-a volt katolikus. Ez az arány fordítottan állt fenn az ortodox és izraelita hívők körében, akiknek 65%-uk, valamint 92%-uk a város belső területein élt.⁴⁷

⁴³ Szabadka lakosságának vallási összetételéhez leginkább Szeged hasonlított, ahol a katolikusok aránya megközelítőleg 90%-ot tett ki, Bajánál ez az arány 80% fölött volt. Az említett városokban jelentős zsidó közösség élt, ez az arány Baján 10-12%-ot, Szegeden 5-7%-ot tett ki. Zombor és Újvidék lakosságának vallási összetétele sok hasonlóságot mutatott. A két legszámosabb közösség, a katolikus és az ortodox lakosság aránya szinte megegyezett. Újvidék sajátossága, hogy nagyobb evangélikus (8%) és izraelita (5%) közössége volt. (MSÉ, II. év folyam, Budapest 1895, 28; MSK, 42. kötet, Budapest 1912, 182-183.)

⁴⁴ Szabadkai Zsidó Hitközség, Halotti anyakönyv 1885-1894.

⁴⁵ Az Egyesült Államok gyors fejlődése részben annak köszönhető, hogy a munkások nagy része betelepülő volt. (Max Weber: Protesztantska etika i duh kapitalizma, Sarajevo, 1989, 14 – 15.)

⁴⁶ MSK, 50. kötet, Budapest 1916, 539.

5. sz. táblázat. Szabadka lakosainak felekezeti összetétele 1869-1910 között⁴⁷

	1869	1880	1890	1900	1910
rómaikatólikusok	52.181 (92,7%)	56.726 (92,43%)	66.635 (91,61%)	75.541 (92,72%)	85.445 (91,64%)
görögkatolikusok	1	-	143 (0,2%)	220 (0,27%)	152 (0,16%)
kálvinisták	190 (190%)	358 (0,58%)	665 (0,92%)	1028 (1,26%)	1.420 (1,52%)
helvét h. v.	141 (0,2%)	156 (0,25%)	249 (0,34%)	373 (0,46%)	511 (0,54%)
pravoszlávok	2.445 (4,3%)	2448 (3,9%)	2480 (3,41%)	3273 (4,01%)	3.486 (3,74%)
unitáriusok	-	5	9 (0,01%)	10	6
izraeliták	1.331 (2,4%)	1.647 (2,6%)	2540 (3,49%)	3026 (3,71%)	3.539 (3,8%)
egyebek	34 (0,1%)	27 (0,04%)	16 (0,02%)	122 (0,15%)	51 (0,05%)

A szabadkai közösségek zártságát jól példázza a különböző felekezetek között kötött házasságok alacsony száma. A polgári házasságkötésről hozott törvény előtt, mely a zsidó hívők számára is lehetővé tette a más vallásúakkal kötendő frigyét, Szabadkán valódi ritkaságnak számított a más vallásúak közti esküvő. Ez a szám a kötelező egyházi esketés megszűntével növekedett, azonban még így is jóval alul maradt a más városokban tapasztaltaktól.

6. sz. táblázat. A különböző felekezetűek között kötött házasságok aránya Szabadkán és a környező városokban.⁴⁸

	Szabadka	Baja	Újvidék	Zombor	Szeged
1879	1,04%	9,3%	17,4%	4,1%	3,82%
1889	2,28%	7,69%	15,17%	3,07%	4,62%
1900	3,84%	8,33%	16,05%	4,29%	8,65%
1910	5,72%	6,35%	22,87%	8,26%	12,67%

Szabadkán 1906-1912 között az 5.964 megkötött frigy közül csak 283 jött létre más vallásúak közt. A részletes statisztikai adatoknak köszönhetően kitűnik, hogy a protestáns vallású egyének mutattak a legnagyobb hajlandóságot a vegyes házasságra. Az említett időszak alatt a kálvinisták, akik a lakosság 1,5%-át tették ki 43 vegyes házasságot kötöttek, ez az összes ilyen házasság 16 %-át tette ki. A lutheránusok körében -akik a lakosság fél száza-

⁴⁷ A források megegyeznek a 4. táblázatával

⁴⁸ MSE, 1879 – ik évre, IX. évfolyam, 1.füzet, Budapest 1881, 22-23; MSE, 1889-ik évre, XIX. évfolyam, 1.füzet, Budapest 1891, 12-32; MSK, 7.kötet, Budapest 1910, 34-35; MSK, 50.kötet, Budapest 1916, 54-55.

lőkát tették ki-, ez a szám elérte a 79-et (27,91%). A más felekezetűekkel kötött esküvőktől az ortodox hívók sem zárkóztak el, 36 ily frigy jött létre (17,72%). A római katolikusok zárkóztak el leginkább a vegyes házasságtól. Az említett hét év alatt 96 ilyen esküvőt (33,97%) tartottak, s e szám nagyon kicsi, tudva azt, hogy Szabadka lakosságának 9/10-ét a r. katolikusok tették ki.⁴⁹

Iskolázottság

A lakosság írástudására vonatkozóan négy népszámlálás nyújt adatokat, s ezek adják talán a legvalósabb képet egy városról. Más mutatókhoz hasonlóan Szabadka ebben az esetben is nagyon negatív értékeket mondhatott magának. E tények magyarázatában, sajnos nem segít a más városokkal való összehasonlítás. Az írástudatlanok száma a nagyobb és kisebb városokban is kevesebb.

7. sz. táblázat. Írástudatlanság Szabadkán és a környező városokban 1880–1910 között.

	1880	1890	1900	1910
Szabadka	45.994 (75%)	49.766 (68,5%)	46.990 (57,7%)	45.537 (48,85%)
Baja	9.687 (50,1%)	8.330 (42,8%)	7.303 (36,4%)	-
Újvidék	10.909 (51,2%)	10.449 (42,5%)	10.040 (34,9%)	10.352 (31,28%)
Zombor	16.679 (67,6%)	15.928 (60,3%)	14.839 (51,5%)	-
Szeged	39.437 (53,6%)	40.449 (47,3%)	38.347 (38,2%)	-

A városi hatóságok nagy erőket fektettek az általános iskolák építésébe. Az I. Világháborúig a bel- és külterületeken több tucat iskola épült föl. A Gimnáziumot is a város tartotta fenn, noha sok diák más környezetből került ki és szakiskolákat is nyitottak. Egy időben Szabadka is versenybe szállt a harmadik magyarországi egyetemi központ megnyitásának lehetőségéért. Mindebből kitűnik, hogy a városi hatóságok részéről megvolt a kellő akarat.

A nagy írástudatlanság okai másban keresendők, a lakosság nemzeti összetételében. A 4. táblázat mutatja, hogy a bunyevácok körében az elmagyarosodás nem volt túl nagy mértékű, leginkább az értelmiséget érintette, mely városi hivatalát elfoglalva lemondott nemzeti hovatartozásáról. A nagy többség azért utasította el az általános iskolai magyar nyelvű oktatást, hogy elkerülje az elmagyarosodást.

⁴⁹ MSK, 1910. évi népszámlálás, I, Budapest 1912, 539.

Meglévő nemzeti önazonosság tudatuk ellenére a bunyevácoknak nem sikerült az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséig anyanyelvi általános oktatást kiküzdeniük, s ezért tömegesen kerültek az állami iskolákat. Ezért hatalmas árat kellett fizetniük, a népesség túlnyomó többsége majdnem, vagy teljesen írástudatlan maradt. Így érthetőbbé válik a Szabadka lakossága körében tapasztalható nagy lemaradás. Annak ellenére, hogy az 1880-1900 közötti periódusban az írástudók száma megduplázódott, a századfordulón mégis 41,5%-ot tett ki, ami igen elmaradt a környező városok mutatóitól.

Zombor állt Szabadkához a legközelebb - ami az írástudatlanok számát illeti -, ahol szintén jelentős bunyevác közösség élt. A másik három párhuzamba állított város esetében a mutatók szinte megegyeznek. Nem volt jelentősebb bunyevác közösségük. Az ortodox és zsidó hívők gyermekei saját iskoláikban tanultak, részben anyanyelvükön.

Az I. Világháborút megelőző hihetetlenül részletes magyar statisztikának köszönhetően a felekezeti írástudásra vonatkozó adatokat tanulmányozva kapunk csak teljes képet. A bunyevácok nagy írástudatlanságát támasztják alá a 7. Táblázat adatai: Szabadkán 1880-ban a r. katolikusok 19,6%-a tudott csak írni. A Monarchia hivatalos vallású híveinek egyharmadát sikerült írástudóvá tenni a századfordulóra.

8. sz. táblázat. Az írástudók felekezet szerinti eloszlása Szabadkán 1880-1900 között.

	1880	1890	1900
római katolikusok	19,6%	27,9%	39,3%
kalvinisták	61,2%	68,1%	75,7%
pravoszlávok	25,7%	35%	49,5%
izraelita	70,9%	77,3%	83,4%

Kicsivel volt jobb a helyzet az ortodox hívők körében, akiknek saját, szerb nyelvű általános iskolái működtek, a gyülekezetnek majdnem a fele elsajátította a betűvetés tudományát. Pozitív kivételt képeztek a zsidó vallású egyének, közülük szinte mindenki tudott írni a XIX. sz. végén. Az írástudás ilyen nagy elterjedtsége nem vallási meggyőződésből fakadt, ezt bizonyítja az is, hogy a Gimnáziumnak sok zsidó diákja volt, pedig e szinten az oktatás már nem volt kötelező.

Hogy ez milyen nagy előnyt jelentett a XIX. sz. II. felének versenyes kapitalizmusában a katolikusokhoz viszonyítva, azt fölösleges külön kiemelni, így nem kell csodálkozni a zsidóknak a vállalkozói szférában elért átlagon felüli sikerén sem. A veszteseknek (a r. katolikusoknak és az ortodoxoknak egyaránt) vigasztalást jelenthettek a keresztényszocializmus eszméi, melyet szerzetesek terjesztettek el e vidéken, valamint az antiszemitizmus.

Mint a korábbiakban említettük Szabadkán, 1910-ben a lakosság 51,15%-a tudott írni. A nyolc városi körben és Sándorban ez az arány 62,2%-ot tett ki, a környező pusztákon továbbra is elkeserítő volt a helyzet, az írástudók szá-

ma nem haladta meg a 40%-ot. A belváros jobb helyzetét leginkább az ott lakó polgári rétegnek köszönhetette, ezt szemlélteti a körök szerinti kimutatás is. A központban, az I. körben tudtak a legtöbbén írni (79,88%), ezt követte a VII. (77,68%) és VIII. kör (71,62%), hogy a műveltebb városi körök sorát a VI-
kal (68,08%) zárjuk. A többi kör és Sándor írástudóinak száma 51-57% között mozgott.

A város külső részein sokkal rosszabb helyzet állt fönn. A puszták és a kisebb telepek közül egyedül a Szegedi szőlők lakossága emelkedik ki, 63,44%-uk ismerte a betűvetést, a többi helyen ez az arány 30-47% között mozgott. A legkevesebb (29,76%) írástudót Zobnatica pusztán számolták, ahol leginkább napszámosok éltek. Őket követi Tavankút, Bucka, Nagyfény és a Bajai szőlők lakossága.⁵⁰

A lakosság iskolázottságát felmérő statisztika politikai színezetű részét képezik azok az adatok, amelyek a lakosság állami-nyelv ismeretét szemléltetik. A legkorábbi ilyen adat szerint e mutató 61,2%, tíz évre rá már 67,16%⁵¹ beszélt magyarul, 1900-ban a lakosság 3/4-e ismerte az állam nyelvét. Az I. Világháborút megelőző utolsó összeírás a megkezdett folyamatot szemlélteti, a szabadkaiak 80,25%-a tudott magyarul.⁵²

A felmérés érdekes részét képezik a nem magyar anyanyelvű lakosság államnyelv ismeretét bemutató adatok, miszerint ez az arány a szabadkaiak körében 1880-ban 23,2% (6.931) volt. Tíz évvel később e mutató 30,59%-ra (10.525), majd 1900-ban 40,2%-ra (14.402)⁵³ növekedett. Kétségtelen, hogy e folyamat tovább folytatódott.

Összehasonlítva az adatokat a környező városokéval, kitűnik, hogy a nemzetileg tisztább környezetben, mint Szegeden és Baján sokkal többen beszéltek az államnyelvet, mint a sokszínűekben.⁵⁴

Foglalkozás szerinti összetétel

A végletekig részletes magyar statisztika az 1900-as évtől jegyzi a szabadkai lakosság foglalkozás és megélhetés szerinti megoszlásáról szóló adatokat. Az összlakosság közül 34.046 egyén dolgozott és 48.066-ot tartottak el. A környező városokkal ellentétben⁵⁵ Szabadka túlnyomórészt mezőgazdasági város maradt. A legtöbb lakos 48.329 (58,86%) megélhetését a földművelés és a ker-

⁵⁰ ugyanaz

⁵¹ *MSE*, II.évfolyam, Budapest 1894, 28.)

⁵² *MSK*, 42.kötet, Budapest 1912, 182-183.

⁵³ ugyanaz

⁵⁴ Szegeden (99,13%), Baján (93,58%) 1880-ban szinte mindenki tudott magyarul, míg Újvidéken ez az arány 67,16 %-ot, Zomborban 40,74%-ot tett ki. A két utóbbi városban a magyarul tudó, de nem magyar anyanyelvű lakosság aránya 30,59% és 22,67% volt. (*MSE*, II. évfolyam, Budapest 1895, 28.)

⁵⁵ Baján 1900-ban a lakosság 18,21%-a foglalkozott mezőgazdasággal, Újvidéken 23,08%-a, míg Zomborban Szabadkához hasonlóan a dolgozók 40,77%-a foglalkozott földműveléssel. (*MSK*, II. kötet, Budapest 1904, 366.)

tészkedés adta. A kis- és nagyiparból 10.176 (12,39%) ember élt, a kereskedelemből 3.729 (4,55%) és a közlekedésből 4.237 (4,65%) egyén merítette jövedelmét. A szolgáltatásokat végzők és szabad foglalkozásúak körébe 3.819-en (4,65%) tartoztak. 797 (0,97%) személyt pártfogoltak, (véderő) napszámosként 5.214 (6,35%), szolgaként 2.343 (4,21%) embert tartottak nyilván, 3.463-an (4,21%) más vagy ismeretlen tevékenységből éltek.

Szabadka lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1910-ben jól szemlélteti az iparosodásban végbement változásokat. A szabadkaiak fele 50.582-en továbbra is a mezőgazdaságból élt, a kis- és nagyiparban 14.638-an, a kereskedelemben 4.885-en, a közlekedésben 6.438-an tevékenykedtek. A szolgáltatást végezték és szabad foglalkozást 4.238-an űztek, katonai beosztásban 1.655-en tevékenykedtek. A szabadkai társadalom alsó rétegét az 5.411 napszámos és a 2.438 szolga képezte.⁶⁶

Ezen adatokat a tíz évvel korábbiakkal összehasonlítva kitűnik, hogy a mezőgazdaságban mentek végbe a legnagyobb változások. A tagosítás és a kisbirtokok felszámolásának folyamata folytatódott és a tulajdon nélkül maradt munkások a kis- és nagyiparban kerestek megélhetést. Tíz év alatt 6%-kal csökkent a mezőgazdaságból élők száma, 1910-ben 53,5%-ot tett ki. A kis- és nagyiparban dolgozók aránya 3%-kal, a kereskedelemben és a közlekedésben 1%-kal növekedett. Az első jelentősebb városi objektumok megjelenésével kicsivel csökkent a napszámosok és a szolgák száma az össz munkavállalóhoz viszonyítva.

Szabadka lakosságának foglalkozás szerinti megoszlását más városokéval összehasonlítva kitűnik, hogy másutt sokkal kevesebben foglalkoztak földműveléssel.⁶⁷ Ezek az adatok szorosan összefüggnek a ténnyel, hogy Szabadka hatalmas megművelhető földbirtokokkal rendelkezett, míg a környező városok sokkal kisebbek. Ezért érthető, hogy a szabadkaiak nagy része mezőgazdasággal foglalkozott, a kisebb pedig a kis- és nagyiparban, a kereskedelemben és a közlekedésben tevékenykedett. Szabadkán dolgozott a lakosság legkisebb hányada a kis- és nagyiparban, a kereskedelemben és a közlekedésben együttesen. Zomborban ez az arány 30%-ot, Szegeden 37%-ot, Baján és Újvidéken a népesség felét tette ki. Zombor, mint megyeszékhely számolt a legtöbb „szabad foglalkozásúval”, ami a nagyszámú tisztségviselőnek tudható be.

Ilyen képet mutatott Szabadka a statisztikai adatok tükrében a háborúk és megrázkódtatások nélkül eltelt leghosszabb korszakában. Mintegy hét évtizedig folyamatos gazdasági és társadalmi, liberális kapitalista fejlődés zajlott. Több probléma megoldatlan maradt, mint pl. a nemzetiségi, melyre a város, de a Monarchia sem tudott megfelelő megoldást találni az I. Világháború kitöréséig. Ezen nagy vérzivatar után, mely az akkori civilizált világ egészét megdöbbentette, már semmi sem volt a régi.

(ford. Korhecz Papp Zsuzsanna)

⁶⁶ MSK, 48.kötet, II, Budapest 1913, 22-23.

⁶⁷ Zomborban 1910-ben a lakosság 42,2 %-a, Szegeden 38,6 %-a, Újvidéken 23,4 %-a, míg Baján csak 17,3 %-a foglalkozott földműveléssel.

POPULATION IN SUBOTICA BETWEEN 1867 -1914

In the austro-hungarian period of the history of Subotica the population of this free-crown town showed a dynamic modification. The population growth was very dynamic in spite of the great mortality among the newborn infants and the disastrous consequences of the cholera epidemic in 1873. The population growth was due to the high rate of newborns as well as to the great number of immigrants as we have shown in connection with the Jewish community.

The statistical data studied in this case, acknowledge that the aggressive Hungarian nationalism couldn't modify significantly the ethnic reality of Subotica. It becomes obvious especially in the case of the Bunjevac ethnic community, although some publications of that time made different assertions. The only exact result of the Hungarian nationalism was that there were more inhabitants who spoke the official state language. Defending themselves from the influence of the Hungarian nationalism, the Bunjevac population paid the highest price – they abandoned to attend Hungarian schools and therefore in an extreme percentage remained illiterate.

We have shown that the most educated inhabitants of Subotica were the Jewish people although in the previous historical periods their civil rights had been mostly unrecognized. Thus, they willingly accepted the capitalistic era and the equal rights for all citizens, and therefore became the supporting pillars of industrial development and new social relations.

The professional orientation of the population in Subotica was fully conditioned by the huge fertile soil around the city. This situation has changed through the 20th century with the developing of trade, crafts and small industries.

Comparing all these facts, as well as the other parameters with the data from the neighbouring free-crown towns like Segedin, Baja, Novi Sad and Sombor, the whole picture becomes complete and more realistic.

Dva lica istog trga:
Glavni (pijačni) trg oko 1860. god – Trg sv. Ištvana 1912–13. godine

A tér két arculata:
Fő piac tér 1860. körül – Szent István tér 1912–13.

Szabadka

Szt. István-tér